

ПРАКТИЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ТА РАЦІОНАЛЬНІСТЬ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

У статті розглянуто проблему раціональності економічної поведінки та практичного інтелекту як її когнітивної засади. Дослідження когнітивних процесів дозволяє з'ясувати причини ірраціональності економічної поведінки, зокрема вплив емоцій та підсвідомого. Від нераціональної поведінки не захищені люди з високим інтелектом, що потребує перегляду понять когнітивної ефективності. У статті окреслено концепцію практичного інтелекту та напрямки вдосконалення когнітивних стратегій.

Ключові слова: ірраціональність, когнітивні процеси, мислення, практичний інтелект, раціональність.

Проблема раціональності людської поведінки – одна з найпоширеніших та найскладніших. Існують різні аспекти як самої поведінки, так і концепцій розгляду її раціональності, не тільки наукових, а й філософських. Але ми конкретизуємо сферу досліджень та розглянемо саме економічну поведінку та когнітивні аспекти її раціональності. Актуальність цього контексту розгляду викликана тим, що зміни в сучасній соціоекономічній сфері, зокрема процеси глобалізації, інформаційні і мережеві трансформації в суспільстві, висувають усе більш жорсткі вимоги до прогнозованої раціональної поведінки економічних суб'єктів у соціумі. Керуючим параметром навіть надскладних соціоекономічних систем стають поведінкові стратегії окремих суб'єктів економічної діяльності. Посилення відповідальності за порушення ефективності індивідуальних поведінкових стратегій, зростання «ціни помилки», актуалізує аналіз причин цього явища і пошук їх методологічних підстав.

Проблема дослідження стратегій людської поведінки, аналіз їх раціональності і, відповідно, ефективності, досить давно і детально освітлюється фахівцями різних наук, зокрема економічних [3; 4; 14; 16; 17]. У найбільш загальному сенсі раціональність в економічній, практичній сфері виникає, як тільки люди взаємодіють з природою. «Раціональна діяльність людини перетворює довкілля під його потреби, приводить в з'єднання ресурси, в ідеалі це відбувається якнайкраще, найефективніше [16]. Але, з точки зору соціологів, людська поведінка орієнтована на досягнення мети максимальної вигоди і в ній є присутніми, як мінімум, дві форми раціональності. Перша з них – інструментальна раціональність, яка забезпечує вибір мети відповідно до принципів корисності для індивіда. Друга –

когнітивна, яка полягає в тому, що для досягнення такого корисного результату роблять певні аналітичні операції, зважуючи варіанти вибору відповідно до критерію корисності і вибираючи найоптимальніший [8, 551]. Рациональність, у цьому контексті під рациональністю розуміється саме інструментальна рациональність (instrumental rationality), припускає підпорядкування діяльності критерію однієї лише ефективності [16, 144]. Безперечно, порушення ефективності діяльності є наслідком невдалих когнітивних стратегій.

У сучасній соціоекономічній сфері існує схильність людей до ірраціональної поведінки, що підтверджено дослідженнями М. Аллі, Д. Арієлі, Д. Барга, Д. Канемана, та ін. [3; 4; 5; 14; 17]. Одна з основних проблем порушення рациональності, наприклад, прийняття рішень – вплив ірраціональних, емоційних, несвідомих аспектів. Сучасні наукові дослідження, не тільки в галузі економіки, повинні враховувати складність та варіативність досліджуваних видів економічної поведінки та більш покладатися на свою інтуїцію та експериментальні дослідження. Завданням когнітивних досліджень можна вважати точні наукові експерименти щодо виявлення характерних видів ірраціональної поведінки та вміння їх передбачати [1]. Слід додати, що можлива не повна ірраціональність, а обмежена, часткова рациональність (bounded rationality), яка властива, фактично, кожній людині і проявляється навіть там, де люди цього не чекають. Цьому ефекту особливу увагу приділив Г. Беккер, запропонувавши економічний підхід до поведінки людей поза ринком за допомогою накладення ринкової моделі на інші аспекти життя індивіда [9]. Аналіз рациональності економічної поведінки людини потрібний у сучасному світі як економістам для побудови моделей, які могли б спрогнозувати рішення споживача, так і в інших сферах життя суспільства: соціальній, правовій, частково побутовій. Останнім часом, завдяки досягненням нейронауки, з'явилась можливість аналізувати когнітивні процеси, наприклад, процес прийняття рішень, в режимі реального часу [10; 12].

Сучасні когнітивні дослідження дозволяють отримати досить повну інформацію не тільки про те, як вирішуються завдання в режимі реального часу, а й проаналізувати причини прийняття тих чи інших рішень. Багато неправильних рішень приймаються внаслідок недостатнього інтелекту, відсутності вміння отримувати і аналізувати інформацію, але справа не лише в цьому. В основі повсякденної рутинної діяльності, а також в основі обмірковування і планування нашого життя, в основі ухвалення рішень лежать несвідомі процеси, і це не випадково, а викликано еволюційними механізмами, в першу

чергу самозбереження [3, 28]. Але ці механізми працюють не лише в моменти небезпеки, неусвідомлені процеси визначають багато аспектів наших взаємовідносин з іншими людьми і не завжди ці механізми ефективні. І від нерациональної поведінки не захищені люди з високим інтелектом. Дисраціоналізм – це нездатність демонструвати раціональне мислення і поведінку за наявності адекватного рівня інтелекту [14]. Багатопроцесні теорії мислення вказують на протиріччя в когнітивних процесах, які є причинами порушення його ефективності. Одна з головних причин таких збоїв – «когнітивна скупість» – еволюційний механізм, оскільки, вочевидь, недоцільно застосовувати усю потужність людського мозку для вирішення елементарних, рутинних, базових завдань. Складність полягає в тому, що багато здатностей «когнітивного скнари» є у минулому успішними еволюційними механізмами, проте зараз вони можуть бути зовсім не такими вдалими [14, 77].

Слід зазначити, що поведінка людини може бути ірраціональною у тому числі і унаслідок помилок когнітивного моделювання своєї власної картини світу. А за формування картини світу, пов'язаної з безпосередньою практичною діяльністю, відповідає практичний інтелект. Концепція практичного інтелекту отримала розвиток в роботах К. Альбрехта [1], А. Батустіна [6; 7], Д. Стернберга [13], Д. Ушакова [15] та ін. Взагалі, К. Альбрехт є прибічником теорії множинного інтелекту, а практичний інтелект трактується ним як мистецтво і наука здорового глузду [1]. Можна припустити, що саме тому практичний інтелект відповідає за раціональність економічної поведінки.

Пошук ефективних, раціональних поведінкових патернів вимагає теоретичного обґрунтування інтелектуальних, когнітивних структур, що відповідають за такий тип поведінки. Треба дослідити, які когнітивні моделі будуть відповідати раціональній економічній поведінці. Отже, з праксеологічної точки зору видається важливим розуміння реальних когнітивних процесів, дослідження співвідношення і взаємодії «когнітивних» (у цьому контексті – раціональних) і «емоційних» механізмів, тому що саме вони визначають міру раціональності людської поведінки. Також є важливим завданням пошук підстав і критеріїв когнітивної ефективності та можливих напрямків її вдосконалення.

Розглядаючи різні аспекти розумної поведінки, слід підкреслити необхідність для кожної розумної системи мати «внутрішню модель свого світу», на використанні якої засноване сприйняття зовнішнього середовища та розумна взаємодія з ним [2, 13]. Від того, яким чином

побудовано цю внутрішню модель, як відбувається процес взаємодії із зовнішнім середовищем та її подальша корекція, залежить, власне, від раціональності поведінки. Загальний пошук когнітивних моделей, що відповідають ефективним поведінковим стратегіям пов'язаний з теоретичними концепціями інтелекту. Теорій інтелекту досить багато, вони різноманітні, багатofакторні, що, за думкою деяких дослідників, взагалі унеможлиблює створення якоїсь єдиної інтегральної моделі. Навіть концепція загального інтелекту G (general), який повинен відповідати за загальну успішність діяльності, підлягає сумніву. Але не підлягає сумніву, що існує певний фактор, який відповідає за практичну успішність, за «вуличний розум» (street mind), тому що він одразу відчувається в процесі комунікації [10]. Має відношення до цього фактору практичний інтелект, який може бути визначений як здатність до вирішення практичних завдань і в цьому плані є антонімом інтелекту теоретичного [15]. Можемо припустити, що практичний інтелект буде мати відношення до ефективної економічної поведінки, тому що саме він відповідає за зв'язок з практичною сферою, реальним середовищем.

У процесі взаємодії із зовнішнім середовищем використовується внутрішня модель і «ця взаємодія повинна забезпечувати корекцію внутрішньої моделі, а також зміни взаємодії із зовнішнім світом в бажаному напрямку» [2, 118]. Важливим в цьому процесі є корегування, детекція помилок, що виконує важливу адаптивну функцію, і також є когнітивним еволюційним механізмом. Підтверджено існування функціональних зон мозку, які відповідають за детекцію помилок, показано, як вони змінюються в результаті функціональної перебудови детектора помилок [11, 364-365]. Правильне функціонування детектора помилок повинне балансувати між стереотипізацією та творчістю, що відповідає основній ідеї практичного інтелекту. Досягнення успіху відбувається через баланс між адаптацією до свого довкілля, його формуванням і вибором. «Людина оптимізує ці взаємодії з середовищем через усвідомлення і використання своїх сильних сторін і через усвідомлення і корекцію або компенсацію своїх слабких сторін. Людина робить це за допомогою суміші аналітичних, творчих і практичних здібностей» [7]. Отже, правильний баланс, правильне функціонування практичного інтелекту відповідає ефективній поведінці. Вибудовується цей баланс за допомогою когнітивних стратегій, зокрема, стратегій раціонального мислення.

Оволодіння певними стратегіями раціонального мислення не є чимось архіскладним: наприклад, просте використання силіогізмів

може істотно поліпшити якість мислення. Силогізми дозволяють оцінити важливу когнітивну здатність – при рішенні задачі концентруватися на логічному мисленні, не піддаватись природному бажанню використати при обробці інформації прості ходи (не бути «когнітивним скнарою») [14]. Вони дозволяють розвинути здатність мислити на основі наданої інформації, відкладаючи те, що ми знаємо, на якийсь час убік – фактично, використовуючи позитивний ефект фреймінгу. Усвідомлена робота з множинністю фреймів, так само як і з множинністю сценаріїв розвитку, може виступати як засіб підвищення когнітивної ефективності. Крім того, важливо розуміти, як на нас впливає несвідоме, тобто треба мати здатність управляти власною поведінкою [4, 29]. Ця здатність розвивається за допомогою рефлексії, яку можна вважати найпотужнішою когнітивною технологією. За допомогою рефлексії відбуваються якісні зміни в мисленневих стратегіях. Наприклад, одна з основних вимог раціональної економічної поведінки – ефективне вирішення проблем. А вирішення проблем повинно починатись з усвідомлення проблеми, аналізу власних дій з її вирішення, врахування можливих сценаріїв зворотного зв'язку [11]. Всі ці кроки, разом з усвідомленням не тільки причин, а й наслідків власних дій, безумовно, є рефлексивними актами. Тому вдосконалення свідомої когнітивної активності, зокрема, індивідуальної рефлексії, стає актуальним завданням для тих, хто хоче приймати рішення, вирішувати проблеми ефективно, без обмежень і перешкод, які можуть бути просто випущені з уваги. Погане усвідомлення своїх емоцій і та нерозуміння їх причини може бути змінено на краще простим зверненням уваги, наприклад, на зовнішні обставини [4, 39]. Це принциповий момент, який може вплинути на роботу з індивідуальними когнітивними стратегіями. Усвідомлення (рефлексія) впливає на якість когнітивного процесу, дозволяє уникнути неусвідомлюваних, отже, некерованих явищ.

Важливість нівелювання впливу неусвідомлюваних явищ загострюється через те, що в тому або іншому ступені інтенсивності ми перебуваємо в епіцентрі інформаційних війн, які ведуться різними засобами з метою формування заданих когнітивних горизонтів, вибудовування певних фреймів, які потім визначатимуть не лише думки, але і поведінку людей. Складність (і, одночасно, легкість маніпуляцій) полягає в тому, що ми можемо змінити свою поведінку самим несподіваним чином, просто вислухавши когось або поспостерігавши за ким-небудь. Це відбувається через ще один еволюційний когнітивний механізм – у людей є природжена схильність до імітації і наслідування чужої поведінки – демонстрації

емоцій, жестів і поз. За це відповідають певні системи мозку, зокрема, так звані, «дзеркальні нейрони», що створюють механізм, який дозволяє швидко опанувати весь необхідний об'єм знань та навичок, потрібних для того, щоб бути повноцінним членом соціуму. Він властивий і іншим видам при об'єднанні в групу, наприклад, косяки риб, стада тварин і зграї птахів координують свою поведінку таким чином, що рухаються майже як єдиний організм. Але він же має і зворотну сторону, коли асоціальна поведінка поширюється подібно до лісової пожежі [4, 30-31]. Раціональне мислення, яке дає ефективне управління своєю поведінкою, припускає певний рівень усвідомленості, розуміння подібних механізмів і, таким чином, захист від маніпуляцій.

На думку К. Альбрехта, ми всі маємо мегаздатності мислення, а щоб їх вдосконалити, ми повинні постійно розвивати свої розумові навички, для цього визначені ключові принципи: гнучкість мислення, ствердне мислення, розумне використання мови і вміння цінувати ідеї [1]. Управління когнітивною ефективністю припускає оновлення нашої «програми» мислення, побудови адекватної картини світу, яка може допомогти адаптуватися до реальності і, відповідно, бути успішним. Вже існують розробки щодо кореляції певних аспектів соціальної успішності та ступеню розвитку практичного інтелекту, які підтверджені розробленими тестовими методиками [13; 15].

Таким чином, раціональність економічної поведінки є складним комплексним явищем, обумовленим багатьма чинниками. Раціональність вимагає наявності різноманітних властивостей мислення, які дозволяють позбутися від неефективних тенденцій в області обробки інформації та прийняття рішень. Раціональність залежить від наявності різних баз знань, пов'язаних з імовірнісним і науковим мисленням. Раціональній людині потрібно уникати заражених програм, які у своїх власних цілях змушують його думати і поводитися ірраціонально. Ситуація ускладнюється тим, що жоден з цих чинників ефективного мислення не може бути оцінений за допомогою поширених тестів на інтелект [14, 229]. Підкреслимо, що високий теоретичний інтелект не захищає від дисраціоналізму, за даними сучасних когнітивних досліджень немає чіткої кореляції між інтелектом і раціональністю. Але є кореляції деяких аспектів соціальної успішності та практичного інтелекту, отже, можна припустити, що економічна поведінка теж може корелювати із розвитком практичного інтелекту.

Слід визнати недостатньо ефективною орієнтацію сучасного суспільства на теоретичний інтелект, а не на когнітивні інтегральні

характеристики, зокрема, на практичний інтелект, на раціональне мислення як його основу. Перспективними можна вважати дослідження у сфері практичного інтелекту як інтегральної когнітивної моделі у напрямку посилення усвідомленості і здорового глузду як прояву раціональності мислення і, відповідно, прояву ефективної економічної поведінки. У цьому напрямку повинні вибудовуватись певні когнітивні технології, які було б доцільно впроваджувати в системі освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Альбрехт К.* Практический интеллект. Наука о здравом смысле. – М. : Бизнес психологи, 2011. – 411 с.
2. *Арбиб М.* Метафорический мозг: Пер. с англ./ Под ред. и с предисл. Д.А. Пospelова. / Изд.2-е стереотипное. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 304 с.
3. *Ариели Д.* Интервью изданию VOANews [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/laboratory/publicdoc/2008/1750>.
4. *Ариели Д.* Поведенческая экономика. Почему люди ведут себя иррационально и как заработать на этом / пер. с англ. Павла Миронова. – М. : Манн, Иванов и Фербер, 2013. – 296 с.
5. *Барг Д.* Сила подсознания. // Психология. В мире науки [03] март 2014. Режим доступа: // www.sci.ru.org.
6. *Батустин А. Н.* Диагностика «неявных знаний» и практического интеллекта. // Материалы научной конференции «Ананьевские чтения». – 2009. – Выпуск 1 – Методологические и теоретические проблемы психологии. – СПб. : Изд-во СПбГУ. 2009. – С. 146-149.
7. *Батустин А. Н.* Практический интеллект: 20 лет спустя. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://samlib.ru/b/batustin_a_n/pi.shtml.
8. *Бевзенко Л. Д.* Социальная нелинейность – предпосылки и проявления//Постнеклассика: философия, наука, культура: Коллективная монография / Отв. ред. Л.П. Киященко и В.С. Степин. СПб. : Издательский дом «Мирь», 2009. – с. 539 – 564.
9. *Беккер Г. С.* Человеческое поведение: экономический подход: Избранные труды по экономической теории: Пер. с англ. – М. : ГУ ВШЭ, 2003. – 671 с.
10. *Бехтерева Н. П.* Магия мозга и лабиринты жизни. – доп. изд. – М. : АСТ; СПб. : Сова, 2007. – 383 с.
11. *Ватанабе К.* Учимся решать проблемы: простая книга для умных людей.. – Пер. с англ. – К. : Companion Group, 2011. – 144 с.
12. *Голдберг Э.* Управляющий мозг: Лобные доли, лидерство и цивилизация. – М. : Смысл, 2003. – 335 с.

13. Практический интеллект / Р. Дж. Стернберг, Дж. Б. Форсайт, Дж. Хедланд и др. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с.
14. Станович И. К. Рациональное мышление. Что не измеряют тесты способностей / Кейт И. Станович [пер. с англ. И. Ющенко]. – М. : Карьера Пресс, 2012. – 352 с.
15. Ушаков Д. В., Ушаковская А. Е. Практический интеллект и адаптация к среде у школьников. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://psychol.ras.ru/ponomarev/rgnf/lab/texts/books/social_IQ/ushakov3_Social_IQ.pdf
16. Экономическая теория. / Под ред. Добрынина А.И., Тарасевича Л.С. – СПб. : СПбГУЭФ, Питер, 2004. – 544 с.
17. The Economics of Rationality. / Edited by Bill Gerard. // Taylor & Francis e-Library, 2006. – 159 p.

Нестерова М. А. Практический интеллект и рациональность экономического поведения.

В статье рассмотрена проблема рациональности социального поведения и практический интеллект как ее когнитивное основание. Современные исследования когнитивных процессов позволяют выявить причины иррациональности социального поведения, в частности влияние эмоциональной сферы, сферы бессознательного. От нерационального поведения не защищены люди с высоким уровнем интеллекта, что требует пересмотра понятия когнитивной эффективности. В статье очерчена концепция практического интеллекта и направления усовершенствования когнитивных стратегий.

Ключевые слова: иррациональность, когнитивные процессы, мышление, рациональность, практический интеллект, экономическое поведение.

Nesterova M. A. Practical intelligence and rationality of economic behavior.

The article deals with the problem of rationality of social behavior and practical intelligence as its cognitive basis. Modern investigations of cognitive processes allow to disclose the roots of irrationality in social behavior, the influence of emotions and unconsciousness in particular. People with high intelligence level are not protected from irrational behavior, which necessitates the review of the concept of cognitive efficiency. In the article the concept of practical intelligence and the ways of improvement of cognitive strategies are outlined.

Key words: irrationality, cognitive processes, thinking, rationality, practical intelligence, economic behaviour.